

HANNA KÓČKA-KRENZ
Instytut Prahistorii
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Studia Lednickie XIII (2014)

Wczesnośredniowieczna biżuteria zachodniosłowiańska

Abstrakt: Artykuł dotyczy biżuterii wytwarzanej i noszonej na terenie zachodniej Słowiańszczyzny we wczesnym średniowieczu. Podjęto w nim kwestię jej wytwarzania w dworskich pracowniach jubilerskich, a przede wszystkim scharakteryzowano zasób form ozdób, z których część ma zasięg powszechny, część zaś — wymiar regionalny. Biżuteria noszona na terenie środkowo-wschodniej Europy pełniła wielorakie funkcje estetyczne, społeczne i symboliczne.

Słowa kluczowe: ozdoby, rzemiosło artystyczne, wczesne średniowiecze, zachodnia Słowiańszczyzna

Abstract: The article relates to the jewellery made and worn in the area of the western Slavonic territory in the early Middle Ages. The issue of production in the court jeweller's workshops has been taken up and first of all the stock of the forms of ornament has been characterised, part of which is of a common range, while another is regional. The jewellery worn in the area of Central and Eastern Europe performed various functions—*aesthetic, social and symbolic*.

Keywords: ornaments, artistic craftsmanship, early Middle Ages, western Slavonic territory

Ozdoby noszone w średniowieczu przez mieszkańców zachodniej Słowiańszczyzny zasadniczo nie miały charakteru użytkowego, służąc przede wszystkim zaspokajaniu potrzeb estetycznych. Były sporządzane z rozmaitych surowców, spośród których zachowała się do dziś przede wszystkim biżuteria z metali. Stanowią ją wytwory uzupełniające kobiece ubiory, odznaczające się bogactwem form i mistrzostwem wykonania. Deponowane w skarbach srebrnych, jako okazy całe (niekiedy nieznacznie tylko uszkodzone) lub we fragmentach, są między innymi przedmiotem studiów nad obrotem kruszcowym w tej części Europy [ŁOSIŃSKI 1988; 1991]. Ozdoby odnotowuje się także przy ubiorach pochowanych na cmentarzyskach osób, dzięki czemu możemy odtworzyć sposób ich noszenia, podejmować badania nad ich funkcjami społecznymi, a także nad kwestią etnicznej przynależności ich nosicieli [TUREK 1966]. Zachowane okazy pozwalają ponadto na rekonstrukcję zabiegów technicznych i umiejętności zdobniczych ówczesnych wytwórców [KÓČKA-KRENZ 1993].

Najodpowiedniejszymi surowcami do prac złotniczych są te metale, które odznaczają się bardzo dobrą plastycznością, połyskiem i odpornością na działanie czynników zewnętrznych, które to cechy posiada złoto i srebro. We wczesnośredniowiecznej Europie oprócz nich posługiwano się w jubilerstwie także metalami pośledniejszymi — miedzią i jej stopami, ołowiem, cyną, niekiedy nawet żelazem, oraz kamieniami ozdobnymi, szkłem i tworzywami organicznymi. Metale na omawianym obszarze pochodziły zasadniczo z importu, przede wszystkim z terenu Europy (miedź, cyna, cynk, ołów, od XI w. także srebro) i z obszarów pozaeuropejskich — z Afryki (Sudanu — złoto) i Azji (złoto i srebro). Docierały one do rąk wytwórców zarówno w postaci sztabek i półwytworów, jak i gotowych wyrobów — monet, niekiedy ozdób, jako przedmiot wymiany handlowej bądź darów, okupów czy łupów [KIERSNOWSKI 1960, s. 31–41; LECIEJEWICZ 1989, s. 168]. Dodać należy, że na omawianym terenie oprócz metali w pracach złotniczych wykorzystywano, choć w ograniczonym zakresie, kamienie ozdobne (karneole, granaty), pochodzące przede wszystkim ze złóż sudeckich [KÓČKA-KRENZ, SACHANBIŃSKI, SKOCZYŁAS, GIRULSKI 2008].

Dysponujemy dwiema kategoriami źródeł do rekonstrukcji technik wytwórczych. Źródłem bezpośrednim są same wytwory, których szczegółowe badania pozwalają na odtworzenie etapów ich formowania, pośrednim zaś — pozostałości pracowni i ich wyposażenia w narzędzia, półwytwory i odpady produkcyjne. Obie te kategorie źródeł oświetlają kwestię wytwarzania w różnym stopniu, zwłaszcza że przy wykonywaniu finezyjnych niekiedy wyrobów nie trzeba było posługiwać się wyspecjalizowanymi narzędziami. Dotyczy to zwłaszcza ozdób z cienkich blach profilowanych, dekorowanych granulacją i filigranem, których wytworzenie wymagało przede wszystkim umiejętności połączenia drobnych elementów w harmonijną całość. Prace takie mogły być wykonywane zarówno w budynkach mieszkalnych, jak i w wyspecjalizowanych pracowniach. Pozostałości pałacowej pracowni złotniczej funkcjonującej w książęcej części grodu na Ostrowie Tumskim w Poznaniu dają nam wgląd w sposób ich organizacji [KÓČKA-KRENZ 2006]. Pracownia ta mieściła się w budynku posadowionym przy rezydencji władcy, od jej zachodniej strony.

Stanowił ją czworoboczny drewniany budynek na osi północ–południe, z dachem wspartym na trzech słupach, w tym jednym w środku pomieszczenia. Jego szerokość osiągała 3 m, długość zaś — niemal 5 m, zamykając wewnątrz o powierzchni około 15 m² oświetlane oknami umieszczonymi zapewne w zachodniej i południowej ścianie. Przebieg słupów wyznaczał podział wnętrza na dwie części. W części wschodniej podłoga pomieszczenia, zalegająca na ówczesnym poziomie użytkowym, została pokryta warstwą zaprawy gipsowej. Część zachodnia została pogłębiona w celu przygotowania miejsca pracy złotników; odnotowano w niej fragmenty tygli odlewniczych, złota (części ozdób, nity, wytopki, folie, filigrany), paciorki ze szkła, kwarcu i karneolu, oczka z granatów oraz skorodowane blaszki brązowe ze śladami złocenia i cząstkami drewna. Ich koncentracja wskazuje, że znajdował się tu stół, po którym pozostał negatyw słupa i warstwa z fragmentami spalonego drewna. W obrębie budynku nie stwierdzono obecności pieca lub paleniska, natomiast tygielki i wytopki złota świadczą jednoznacznie, że pracownia była zaopatrzona w źródło osiągnięcia wysokich temperatur. Stąd należy przyjąć, że złoto było dostarczane do pracowni w czystej postaci, a jego niewielkie porcje doprowadzano do stanu ciekłego w obsypanych węglem drzewnym tygielkach, umieszczonych w ustawionym na stole naczyniu. Jubiler mógł też w tym celu posługiwać się miseczkowato wydrążoną kostką węgla drzewnego, o czym świadczy znalezisko takiej kostki na posesji Ostrów Tumski 13 w Poznaniu, zrobionej z drewna dębowego o wymiarach 5,0×4,3×3,0 cm, wydrążonej do głębokości 1,9 cm [NIESIOŁOWSKA, PERZYŃSKA, ŻAK 1960, s. 108, ryc. 40:20]. Odkrycie tej pracowni, a także ślady funkcjonowania kolejnej w pobliżu grodu na Ostrowie Lednickim [BANASZAK 2000] dają asumpt do wniosku, że tego typu warsztaty lokowano w głównych ośrodkach grodowych omawianego terytorium [por. też KLANICA 1974]. Można stwierdzić, że były one organizowane zgodnie ze wskazówkami pochodzącymi z traktatu Teofila zawierającego średniowieczny zbiór przepisów „o sztukach rozmaitych” [KOBIELUS 1998].

Metale docierały do rąk złotników zazwyczaj już przygotowane do bezpośredniego formowania wyrobów. Wnosząc z jakości gotowych przedmiotów, wytwórcy umieli ocenić właściwości użytkowe wykorzystywanych surowców, takie jak stopień kowalności i ciągliwości, podatność na odlewanie, możliwość łączenia w stopy czy spajania przez lutowanie. Dzięki znanym we wczesnośredniowiecznym złotnictwie europejskim technikom wytwórczym przez kucie, odlew i drutownictwo można było uzyskać gotowy wyrób lub jego podstawowy kształt przygotowany do naniesienia motywów zdobniczych za pomocą rycia, filigranu, granulacji lub kameryzacji. Wysokiej jakości przedmioty poddawano dodatkowemu opracowaniu celem wyczyszczenia szczegółów dekoracji czy usunięcia śladów wcześniejszych zabiegów. Gotowe wyroby z ostatnich materiałów złociono, srebrzono lub cynowano [KÓČKA-KRENZ 1993, s. 17–38].

Zachowane w materiałach archeologicznych ozdoby pozwalają stwierdzić, że ich wytwórcy posługiwali się różnymi metodami, od zupełnie prostych, polegających na wycinaniu form z blach, aż do wymagających szczególnych umiejętności technik filigranu i granulacji. Część z tych technik rozwijali, opierając się

na własnych tradycjach wytwórczych, inne — w następstwie adaptacji umiejętności złotników europejskich w X i XI w., co wyrażało się w szerokim stosowaniu wysokiej jakości technik zdobniczych, przejętych zapewne z ówczesnych centrów europejskiego rzemiosła artystycznego.

Ozdoby zachodniosłowiańskie nie pełniły funkcji praktycznych, bowiem nie wymagały tego kroje odzieży noszonej przez miejscową ludność [SAMSONOWICZOWA 1977]. Formy ozdób i sposób ich ułożenia w pochówkach wskazują, że szczególną wagę przykładano do upiększania kobiecych głów i szyj, w mniejszym stopniu rąk, natomiast mężczyźni sporadycznie tylko nosili naszyjniki lub łańcuchy, podkreślające ich pozycję społeczną, oraz pierścionki. Szczególnym bogactwem form odznaczają się ozdoby kobiecych skroni mocowane do nakryć głowy — pannieńskich czódek/opasek lub chust u kobiet zamężnych. Część z nich jest typowa dla całej zachodniej Słowiańszczyzny i charakteryzuje się bardzo długim czasem użytkowania, niektóre zaś były stosunkowo krótko wytwarzane i noszone na ograniczonym obszarze.

Powszechnie używaną ozdobą słowiańskich kobiet były kabłączki skroniowe formowane z drutów z brązu, srebrzonego brązu, srebra, sporadycznie złota lub pasemek brązowej bądź srebrnej blachy zwiniętych w otwarty pierścień o rozmaicie ukształtowanych zakończeniach [MUSIANOWICZ 1948/49; KÓČKA-KRENZ 1993, s. 41–60]. Noszono je przy skroniach pojedynczo lub po kilka sztuk, niekiedy wraz z zausznicami bądź aplikacjami naszywanymi na opaski, o czym świadczą znaleziska grobowe [WRZESIŃSCY 1995]. Najczęściej i najdłużej (od IX do początków XIV w.) noszono kabłączki z jednym końcem uformowanym w esowate uszko, któremu na terenie Saksonii i Turyngii nadawano swoisty kształt przez rozklepanie w szerszą od średnicy drutu taśmę zwiniętą pojedynczo (IX — połowa XII w.) lub wielokrotnie (X/XI — połowa XII w.), na ziemiach polskich zaś esowate uszko zdobiono kilkoma równoległymi żłobkami. Czasami wzbogacano tę prostą ozdobę opłotami z drutu filigranowego (we wschodniej części ziem polskich), nanizaniem paciorka lub zawieszkami.

Najładniejszą ozdobą kobiecych głów były srebrne (niekiedy brązowe) zausznice, różniące się formą i rodzajem dekoracji [KÓČKA-KRENZ 1993, s. 60–84]. Sądząc po detalach konstrukcji, część z nich była noszona w uszach jako kolczyki, bowiem o sposobie noszenia zausznicy napisał Ishaq b. Moše (XII/XIII w.), co następuje: „...w ziemi Kana’an, gdzie kobiety wkładają w uszy kolczyki. Uszy ich są przedziurawione, tak że swobodnie wkładają w nie kolczyki i zdejmują [je] kiedy chcą. A uszy ich są niezakryte” [KUPFER, LEWICKI 1956, s. 214]. Część zaś mocowano do opasek lub nakryć głowy, o czym świadczą zachowane w grobach okazy [WÓJCIKOWIE 1973]. Formowano je z drutów wygiętych w pierścień o średnicy 2,5–3 cm, którego jeden prosto ucięty koniec zatykano w oczko zwinięte na drugim końcu rozklepanego w taśmę drutu. Dolna partia kabłąków była rozmaicie dekorowana, stanowiąc o specyfice regionalnej ubioru kobiecego.

Kilka rodzajów zausznicy było popularnych na całym omawianym obszarze. Wśród nich na czoło wysuwają się zausznice koszyczkowate, znane zarówno

ze skarbów, jak i z grobów. Zazwyczaj zdobią je trzy ażurowe paciorki uformowane z dwóch półkulek ze zwiniętego w pętelki drutu filigranowego. Paciorki koszyczkowate robiono z pojedynczego drutu, z drutu skręconego wokół osi albo ze skręcanych ze sobą dwóch filigranów, niekiedy płasko rozkuwanych. W części okazów w miejscu styku pętelek umieszczano granulki — same lub na filigranowym kółeczku. Wykonywano je i noszono głównie w okresie od X do XII w. Równie popularne były zausznice półkoliste z zawieszkami na łańcuszkach. Dolna partia ich kolistego drucianego kabłąka jest zabudowana półkolistą blaszką zwieńczoną pasemkiem kilku skręconych filigranów lub rzędem granulek. Środek blaszki dekorowano trzema guzkami — wytłaczanymi lub przyłutowanymi, bądź jednym guzkiem na środku i filigranowymi pętelkami po jego bokach albo ziarniną układaną w romby i trójkąty. W ozdobniejszych okazach brzegi zausznicy otacza ażurowe pasmo z płasko wymłotkowanego drucika wygiętego sercowato lub zygzakowato, ograniczonego filigranami. Półkolistą krawędź zaopatrywano w otworki lub pętelki z drutu filigranowego, służące do zawieszania łańcuszków zakończonych zawieszkami — blaszkowatymi, paciorkowatymi albo ich kombinacją. Tego typu zausznice są zapewne swoistą kontynuacją form wielkomorawskich i czeskich z końca IX — początku X w., w przetworzonej formie wytwarzanych w X i XI w. Niemal na całym omawianym terenie noszono także zausznice gwiazdziste i okazy z paciorkami cylindrycznymi. W zausznicach gwiazdzistych na kabłąk nawleczona jest zawieszka w kształcie czteroramiennej gwiazdy. Zawieszka ta jest zbudowana z dwóch półkulek wykładanych spiralnie zwiniętym skręcanym filigranem i granulką umieszczoną w ich środku, osadzonych na połówkach czterech ażurowych koszyczków. Mocowane są do nich różki ze skręconego spiralnie drucika, zwieńczone granulką. Boki zawieszki zdobią ażurowe paciorki. Były one ozdobą noszoną na terenie całej zachodniej Słowiańszczyzny, zwłaszcza w Wielkopolsce i na Pomorzu, w czasie od około połowy X do połowy XII w., zasadniczo jednak do końca XI w. Wariantem tego rodzaju zausznic są okazy, w których zamiast różków rozmieszczony jest wieniec paciorków koszyczkowatych zamkniętych granulkami, znane ze skarbów z Czech, Dolnego Śląska, Meklemburgii i Pomorza Zachodniego, datowanych na koniec X do połowy XI w. Kolejne — zausznice z paciorkami cylindrycznymi — są ozdobami, w których na druciany kabłąk nanizane są walcowate paciorki — zazwyczaj trzy — zamknięte na obu końcach płaską lub półkolistą blaszką, niekiedy zwieńczoną ażurowymi pętelkami. Paciorki są ze sobą połączone i wykładane pasmami gładkiego lub skręcanego filigranu uzupełnianego w części okazów rzędami rombów lub trójkątów z ziarniny. Wykonywano je od 2. połowy X w. do początków XII w., głównie jednak w XI w. Do powszechniej noszonych, choć wykazujących różnice regionalne, zaliczyć należy zausznice z nanizanymi kilkoma paciorkami wykonanymi z dwóch blaszanych półkulek. Paciorki — owalne, okrągłe lub dwustożkowate — pozostawiano gładkie albo wykładano ziarniną w rzędy, trójkąty lub romby. Stosunkowo rzadko spotykane, choć znane ze skarbów z całego obszaru zachodniej Słowiańszczyzny, są okazy

z wisiorkiem kukurydzianym. Zausznice te mają rozklepaną dolną część kolistego kabłąka, na którą naniesiono pasemko dwóch lub trzech skręcanych filigranów; górny z nich jest oddzielony i wygięty w dwa łuki oparte o centralnie umieszczony binoklowaty motyw. Pod nim do kabłąka jest przylutowany podłużny wisior zbudowany z listewki zdobionej czterema rzędami większych granulek zwieńczonych drobniejszymi ziarnami osadzonymi na pierścionkach. Wisior zamyka duża granulka zdobiona ziarniną na pierścionkach. Całość uzupełniają wieńce grubych granulek lub ażurowe koszyczki osadzone na bokach kabłąka. Tak zbudowane zausznice były użytkowane w X i XI w. Skomplikowaną konstrukcją odznaczają się wykonane w niewielkiej liczbie zausznice typu Obra, które można uznać za wyrób jednego warsztatu działającego między końcem X i połową XI w. Są to bogato zdobione zausznice półkoliste, których dolne partie zabudowano blaszką z wytłoczonym w środku guzkiem, zdobionym mniejszymi guzkami wykładanymi filigranowymi kółkami. Na jej krawędzi przewleczono przez otwory w blaszce trzy cylindryczne paciorki w taki sposób, że widoczne są ich górne partie. Są one zarazem oparciem dla ażurowych pasemek z esowato lub sercowato wygiętych filigranów między prosto prowadzonymi drucikami. Do tego „płatka” mocowano sporadycznie romboidalne zawieszki na łańcuszkach.

Charakterystyczne głównie dla ziem polskich, spotykane też na Pomorzu Zaodrzańskim, są dwa typy zausznic. Pierwszy z nich, tzw. typu Świątki, stanowią ozdoby wykonane z otwartego kolistego kabłąka w dolnej partii rozklepanego w taśmę zdobioną pasmem filigranów, na której mocowano cztery paciorki — dwa po bokach i dwa pionowo w środku, powyżej i poniżej kabłąka. Paciorki, montowane z dwóch blaszanych półkulek, są dekorowane granulowanymi motywami geometrycznymi. Środkowe paciorki, nanizane na pręt, są zakończone pętelką, u dołu dodatkowo nałożoną na ażurowy koszyczek i zamkniętą granulą na pierścionku. Noszone je od połowy X do XI w., na co wskazuje chronologia depozytów z całymi okazami. Ich swoisty wariant stanowią tak samo zbudowane i wykonywane w tym samym czasie zausznice, w których zamiast pełnych paciorków umieszczono ażurowe koszyczki. Ponadto na ziemiach polskich, głównie w Wielkopolsce i środkowej Polsce, noszone były zausznice z długim pustym paciorem i z wisiorkiem winogronowatym. Te pierwsze charakteryzują się rozklepaną w pasmo dolną partią kabłąka, zdobioną trzema pasmami skręcanych filigranów, do której mocowana jest paciorkowata zawieszka z blachy profilowanej, wykładana w dolnej partii jednym lub dwoma rzędami guzków oraz dekoracją z ziarniny w dookólne rzędy, romby lub trójkąty. Boki kabłąka zdobią paciorki koszyczkowate. Część z nich jest dodatkowo zaopatrzona w ażurową poprzeczkę łączącą boczne paciorki i opartą w środku o paciorkowatą zawieszkę, wykonaną z dwóch gładkich lub skręcanych filigranów, między którymi biegnie esowato wygięty filigran. Takie zausznice były używane od X do końca XI w. Okazy z wisiorkiem winogronowatym są ozdobą noszoną na tym obszarze nieco wcześniej — od 2. połowy IX do 1. połowy XI w. Ich druciany kabłąk zdobi owalna zawieszka zbudowana z wieńców grubych granulek, zwieńczona i zamknięta granulą na pierścieniu z gładkiego drutu.

Niektóre z rodzajów zausznic mają zasięg regionalny. Na terenie Mazowsza były to używane od końca X do XIII w. zausznice z kabłąkiem oplatanym drutem filigranowym oraz zausznice z paciorkami ażurowymi o specyficznym wykonaniu — z wiązki równolegle prowadzonych drucików, przeplecionych w partii środkowej w rodzaj siateczki wykładanej ziarniną na pierścionkach, noszone od XI do XIII w. Na Mazowszu i w Małopolsce od połowy IX do XIII w. używano zausznic z paciorkami malinowatymi, których owalne lub walcowate korpusy były wykładane dookólnymi rzędami granulek na pierścionkach. Na terenie środkowej i zachodniej Polski noszono zausznice krzyżowate (od około połowy X do 2. połowy XI w.), nazwane tak ze względu na kształt zawieszki mającej w części środkowej formę spłaszczonego sześcianu obwiedzionego ziarniną lub wyłożonego filigranowymi pętelkami, do którego zostały przymocowane cztery walcowate ażurowe ramiona zamknięte pętelką zamkniętą granulką osadzoną na filigranowym rożku. Z tego terenu znane są zausznice z trójkątnym paciorem wyprofilowanym z dwóch blach wzmocnionych wewnątrz pionowym podwójnym pasmem o końcach uformowanych w pętelki. Jego lekko profilowana powierzchnia jest zdobiona rzędami półkolistie położonych granulek, rombami i trójkątami. Z zachodniej i północnej części ziem polskich pochodzi kilkanaście okazów zausznic z dwiema główkami zwierzęcymi, których trójkątna w zarysie dolna część zbudowana jest z dwóch plastycznych, połączonych karkami główek, wzmocnionych w środkowej partii podwójnym pasemkiem srebra z końcami uformowanymi w pętelki. Karki zwierząt oplata kilka rzędów skręcanych drutów filigranowych, ich uszy tworzą zwinięte pasemka przewleczone przez nacięcia w blaszce. Chronologia zawierających je skarbow pozwala sądzić, że ozdoby te wykonywano od około połowy X do końca XI w. W Wielkopolsce, na Pomorzu Zachodnim i Zaodrzańskim od połowy X do końca XI w. noszone były zausznice typu Ochle, wyróżniające się delikatnością budowy i elegancją formy. Na dolną część ich kabłąka nanizane są trzy granulowane paciorki oddzielone filigranowym opłotem, na które zostały nałożone taśmowate pętle wykładane rzędami granulek lub filigranów, wzmocnione od spodu podobnie zdobioną poprzeczką. Do ich łukowatej krawędzi przymocowane są trzy oczka, z których zwisają łańcuszki zakończone zawieszkami. Na Śląsku i w południowej Wielkopolsce, sporadycznie też na Łużycach, odnotowano zausznice torebkowate, których dolna partia ma postać prostokątnego paciorka, wyprofilowanego od strony zewnętrznej w trzy pionowe wypukłości, co podkreśla dekoracja z rzędów ziarniny; pola między nimi wypełniają romby. Kilkanaście egzemplarzy takich zausznic ze srebra i brązu datować należy na okres od połowy XI do początków XII w. Teren Połabia odznaczał się trzema swoistymi rodzajami zausznic — kopułkowatymi z zawieszkami, z główkami zwierzęcymi oraz typu Schwerin. Te pierwsze charakteryzują się nanizaną na kabłąk połówką walcowatego lub stożkowatego paciorka (pełnego lub ażurowego) zakończonego ażurowym pasmem z zygzakowato wygiętego filigranu. Do tego pasma mocowane są dookólnie łańcuszki zakończone drobnymi paciorkami lub blaszkowatymi zawieszkami. Odnotowano kilkanaście egzemplarzy tego rodzaju zdeponowanych w skarbach zaodrzańskich,

datowanych na czas od około połowy X do połowy XI w. Zausznice z główkami zwierzęcymi, znane też z zachodniego Pomorza, mają dolną część kabłąka zabudowaną półokrągłą blaszką, w której o wytłoczony w środku guzek opartych jest pyskami kilka zwierzęcych główek. W części okazów półokrągła krawędź jest wykończona ażurowym „płatkiem” z zygzakowato wygiętych filigranów, niekiedy dodatkowo ozdobionych zawieszkami na łańcuszkach. Spotyka się też pojedyncze okazy o prostokątnym zarysie i wytwory o równoległe ułożonych główkach. Ozdoby te wykonywano od X/1. połowy XI w. do końca XI, być może początków XII w. Ostatnie z zausznic — typu Schwerin — są wytworami, których dolne części zostały półkolistie uformowane z pasma esowato wygiętych filigranów, w którym po bokach i w środku są osadzone trzy cylindryczne paciorki. Między nimi i w środku półkola przylutowane są guzki; środkowy otoczony jest skręconym filigranem, a spod niego wyprowadzone są filigranowe pętelki łączące guzki i górne partie cylindrycznych paciorków na kształt płatków kwiatu. Kilkanaście tak wykonanych zausznic, które można uznać za charakterystyczne dla północnego Połabia, znanych jest ze skarbów datowanych na czas od końca X do początków XII w.

Drugą grupę ozdób zachodniej Słowiańszczyzny stanowią ozdoby szyi — kolie komponowane z zawieszek i paciorków, naszyjniki i łańcuchy [KÓČKA-KRENZ 1993, s. 84–111]. Wśród zawieszek wyróżniają się kaptorgi, lunule, wisiorki dzwoneczkowate oraz mniej liczne wisiorki o rozmaitych kształtach — od prostych, przez medalionowe, po paciorkowate. Kaptorgi wykonywane były jako formy prostokątne lub trapezowate. Te pierwsze kształtowano ze zgiętego w połowie pasma brązowej, częściej srebrnej blachy, którego jeden koniec zwijano w rurkowate uszko, drugi zaś lutowano pod uszkiem. Boki zamykano odpowiednio przyciętymi pasmami blachy, tworząc zamkniętą kapsułkę zdobioną na zewnętrznej stronie kilkoma rodzajami dekoracji. Pierwszym z nich jest filigran w geometrycznym, pasmowym układzie z gładkich, skręcanych i zygzakowato wygiętych drucików. Drugi stanowi granulacja układana w pasma i rzędy trójkątów i rombów. Stosowano też połączenie filigranu i granulacji w geometrycznym układzie. Jeszcze innym rodzajem było wykładanie pod uszkiem rzędów okrągłych/owalnych guzków i pasm filigranu w dolnej części kapsuły, a także układanie kilku główek końskich przytrzymywanych taśmą filigranową, niekiedy w postaci plecionki, płaskiej spiralki lub warteczowego splotu. Używano ich na całym obszarze, zwłaszcza w Wielkopolsce i środkowej Polsce, od końca IX do 1. połowy XIII w., z nasileniem w X i XI w. W przypadku kaptorg trapezowatych boki i przednią część kształtowano z jednego kawałka blachy, tył i denko — z drugiego, łącząc je lutowaniem. Zamknięcie stanowiło prostopadłościennie wieczko będące zarazem uszkiem, był to więc schowek, który dało się otwierać. Zachowało się kilkanaście okazów zdobionych kombinacją motywów zoomorficznych i roślinnych otoczonych szeroką bordiurą, wykonanych techniką wytłaczania, rytowania lub filigranu. Charakter ich ornamentu wskazuje, że mamy tu do czynienia z romańskimi motywami zdobniczymi o symbolice chrześcijańskiej, przejętymi z zachodniej Europy z końcem X w. i używanymi do XII w.

Półksiężycowate zawieszki o rogach zwróconych ku dołowi — lunule — wycinano z blachy wraz z pasemkiem zwijanym w rurkowate uszko. Brzegi otaczano bordiurą z rzędu granulek, pasm filigranów lub ich kombinacji. Od wewnętrznej strony ich końce wzmacniano pasemkami blachy, od zewnątrz zaś zdobiono w dwóch rodzajach dekoracji. Pierwszą stanowiły trzy guzki pod uszkiem i po jednym na rogach lunuli, a między nimi ułożona była granulacja w postaci wsuwanych kątów, uzupełnianych czasem rzędem trójkątów (koniec X — koniec XI w.). Drugi rodzaj dekoracji stanowiły podobnie rozmieszczone duże guzy dzielone na trzy części, między którymi wzdłuż krawędzi zawieszki biegł rząd mniejszych guzków (początek X — połowa XI w.). Okazy srebrne naśladowano prostymi technikami w ołowiu, cynie lub brązie do XIII w. Ten sam typ dekoracji zastosowano w okrągłych zawieszkach, znanych w niewielkiej liczbie ze skarbów datowanych na X i XI w. oraz z pochówków (kilka z brązu — do XIII w.?). Szczególnie popularne były wisiorki dzwoneczkowate w postaci pustej w środku kulki naciętej od spodu w krzyż, zaopatrzonej w uszko i zdobionej żłobkowaniem, noszone zapewne od VIII do początków XIV w. Spośród pozostałych zawieszek godne uwagi są puste w środku, szczelnie zamknięte krzyżyki z srebrnej blachy, dekorowane wytłaczanym wyobrażeniem Chrystusa otoczonym filigranową bordiurą (XI w.).

Kolie, komponowane z zawieszek przedzielanych paciorkami lub tylko z paciorków, spinane były (zwłaszcza w Wielkopolsce i na Pomorzu) owalnymi kłamrami ze środkiem zaznaczonym żeberkiem, zakończonymi z jednej strony haczykiem lub uszkiem, z drugiej zaś rozciętymi i zwiniętymi w dwa oczka. Pozwala to sądzić, że przyczepiano do nich co najmniej dwa sznury. Na całym omawianym obszarze noszono paciorki z guzami sporządzane z dwóch półkul łączonych w środku, co maskowano pierścieniami z rzędów granulek (IX/X–XIII w.), paciorki owalne zdobione granulkami układanymi w linie, rzędy rombów i trójkątów (X–XII w.; w zachodniej części omawianego terytorium wykładano je filigranem w ślimacznice, motywy binoklowate i koliste od 2. połowy X do początków XII w.) oraz — choć rzadko — paciorki rurkowate (VII/VIII do XIII w.). Dekorowane granulacją paciorki owalne wieloboczne noszono głównie na ziemiach polskich (X do początków XII w.), podobnie jak okazy owalne z wytłoczonymi czterema lub trzema wybrzuszeniami otoczonymi ziarniną (X i XI w.). W środkowej i zachodniej części ziem polskich, a także w Saksonii i Turynгии, wykonywano paciorki dwustożkowate zbudowane z dwóch piramidek oddzielonych niekiedy ażurowym pasemkiem (X do XII w.), w Turynгии zaś, sporadycznie też na ziemiach polskich — okazy podłużne, przybierające kształt walca lub prostopadłościanu i zdobione filigranem bądź granulacją (X/XI do połowy XII w.). Na ziemiach polskich odnotowuje się jeszcze nieliczne paciorki ażurowe (X/XI–XIII w.), malinowate — zdobione rzędami granulek na pierścionkach (koniec X–XI w.) i łukowate — okazy o skomplikowanej budowie, składające się z metalowej rurki, na którą nałożone są spłaszczone, łukowato wygięte rurki mocowane przy końcach paciorka (X–XI w.).

Ozdoby szyi miały też postać naszyjników z pojedynczych, skręcanych lub spleatanych drutów, odznaczających się szerokim zasięgiem terytorialnym. Wśród

nich za okazy miejscowe można uznać te z pojedynczych lub skręconych ze sobą dwóch drutów, znane z pochówków (X–XII w.), zapewne też wytwory charakteryzujące się luźnym spłotem w środku obręczy (X — połowa XI w.). Łańcuchy natomiast nie były w powszechnym użyciu, być może miejscowe były tylko takie okazy, których końce uformowane są w dwie pętelki.

Ostatnią grupę biżuterii zachodniosłowiańskiej stanowią ozdoby ręki, bransolety/naramienniki i pierścionki. Pierścienie ramienne formowano z okrągłego drutu, ze skręconych drutów, metalowych taśm oraz z nanizanych na sznurek zwijanych rurkowato blaszek. Ich znaleziska są nieliczne; powszechniej noszono skręcane z drutów brązowe pierścienie o końcach uformowanych w pętelki i prosto zakończone bransolety taśmowate (od IX do XIII w.). Częściej zdobiono dłonie pierścionkami odznaczającymi się długim okresem użytkowania (od IX do XIV w.): z pojedynczych drutów, skręcanymi z 2/3 drutów albo ich par, szczególnie popularnymi okazami taśmowatymi z rytą dekoracją geometryczną, typowymi dla ziem polskich pierścionkami z tarczką dekorowaną motywami geometrycznymi i pierścionkami ze szklanym oczkiem (od początków XI w.). Wyjątkowymi formami są tzw. dętki — puste w środku pierścionki (typu Orszymowice, X/XI–XII w.), stanowiące miejscowe naśladownictwo wysokiej klasy wyrobów zachodnioeuropejskich [KÓČKA-KREZN 1998].

Biżuteria noszona na terenie środkowo-wschodniej Europy pełniła wielorakie funkcje estetyczne, społeczne i symboliczne [KÓČKA-KREZN 1993, s. 161–166]. Uzupełniając ówczesny strój, nie tylko go zdobiła, lecz także odbijała jego miejscowy charakter, podkreślała przynależność do określonej grupy społecznej i zajmowaną w niej pozycję oraz wskazywała na wiek, a także na osobiste przekonania odnoszące się do sfery wierzeniowej jej nosicieli. Nie negując oddziaływań zewnętrznych na zachodniosłowiańską wytwórczość złotniczą, podkreślić należy wysoki stopień jej samodzielności przejawiający się w twórczym przetwarzaniu wcześniejszych form, zwłaszcza ozdób wielkomorawskich [EISNER 1955; TUREK 1966]. Biżuteria ta nieznacznie tylko ustępowała poziomem artystycznym ozdobom wykonywanym w głównych ośrodkach kulturowych wczesnośredniowiecznej Europy, zwłaszcza ta wytwarzana i noszona w X i XI wieku.

Bibliografia

BANASZAK D.

2000 Pozostałości domniemanej wczesnośredniowiecznej pracowni złotniczej ze stanowiska 12 w Rybitwach, SL, t. 6, s. 45–67.

EISNER J.

1955 Počátky českého šperku, PA, t. 46, s. 215–226.

KIERSNOWSKI R.

1960 Pieniądz kruszcowy w Polsce średniowiecznej, Warszawa.

KLANICA Z.

1974 Práce klenotníků na slovanských hradištích, Praha.

KOBIELUS S.

- 1998 Teofil Prezbiter, *Diversarum Artium Schemata*. Średniowieczny zbiór przepisów o sztukach rozmaitych, Tyniec–Kraków.

KÓČKA-KRENZ H.

- 1983 *Złotnictwo skandynawskie IX–XI wieku*, Poznań.
1993 *Biżuteria północno-zachodnio-słowiańska we wczesnym średniowieczu*, Poznań.
1998 *The Northwestern Slavonic Finger Rings of Orszymowice Type in the Early Middle Ages* [w:] A. Wesse (red.), *Studien zur Archäologie des Ostseeraumes*, Neumünster, s. 555–560.
2006 *Pracownia złotnicza na poznańskim grodzie* [w:] M. Dworaczyk, A. Kowalska, S. Moździoch, M. Rębkowski (red.), *Świat Słowian wczesnego średniowiecza*, Szczecin–Wrocław, s. 257–272.

KÓČKA-KRENZ H., SACHANBIŃSKI M., SKOCZYLAŚ J., GIRULSKI R.

- 2008 *Wstępne dane o kamieniach szlachetnych z książęcej części grodu poznańskiego (X/XI wiek) w świetle badań gemmologicznych* [w:] A. Přichystal, L. Krmíček, M. Halavínová (red.), *Petroarchaeology in the Czech Republic and Poland at the Beginning of the 21st Century. Proceedings of the 4th International Petroarchaeological Symposium in Wrocław, October 2007, 11 to 13, Brno*, s. 133–135.

KUPFER F., LEWICKI T.

- 1956 *Źródła hebrajskie do dziejów Słowian i niektórych innych ludów środkowej i wschodniej Europy. Wyjątki z pism religijnych i prawniczych XI–XIII w.*, Wrocław–Warszawa.

LECIEJEWICZ L.

- 1989 *Słowianie Zachodni. Z dziejów tworzenia się średniowiecznej Europy*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.

ŁOSIŃSKI W.

- 1988 *Chronologia napływu najstarszej monety arabskiej na terytorium Europy, SIA*, t. 31, s. 93–181.
1991 *W sprawie rozwoju gospodarki towarowo-pieniężnej na ziemiach polskich we wczesnym średniowieczu w kontekście dziejów obrotu pieniężnego w strefie nadbałtyckiej*, AP, t. 36, s. 235–264.

MUSIANOWICZ K.

- 1948/49 *Kabłączki skroniowe — próba typologii i chronologii*, ŚW, t. 20, s. 115–232.

NIESIOŁOWSKA A., PERZYŃSKA M., ŻAK J.

- 1960 *Badania na posesji Ostrów Tumski 13 w latach 1950–1953* [w:] W. Hensel (red.), *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. 2, Wrocław–Warszawa, s. 67–219.

SAMSONOWICZOWA A.

- 1977 *Ze studiów nad odzieżą ludności zamieszkującej ziemie polskie we wczesnym średniowieczu*, PiM MAEŁ SA, t. 24, s. 5–40.

TUREK R.

- 1966 *Zur Herkunft der böhmisch-mährischen Hacksilberfunde* [w:] J. Filip (red.), *Vznik a počátky Slovanů: Sborník pro studium slovanských starožitností*, Praha, s. 223–245.

WÓJCIKOWIE E. I A.

1973 Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Lubieniu, pow. Piotrków Trybunalski, PiM MAEŁ SA, t. 20, s. 163–177.

WRZESIŃSCY A. I J.

1995 Dwa interesujące groby z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska szkieletowego w Dziekanowicach, gm. Łubowo, woj. Poznańskie, stan. 22, WSA, t. 3, s. 207–218.

Early Medieval West Slavonic Jewellery

Summary

Ornaments worn in the Middle Ages by inhabitants of the West Slavonic territory were basically not utilitarian in their nature. They first of all served to satisfy aesthetic needs. Usually, they were made from non-ferrous metals, mostly from silver, but also from bronze, bronze plated with silver, or even from tin and lead. Sporadically, such ornaments were made from gold, sometimes with additions of decorative stones or organic raw materials. Finds from Ostrów Tumski and Ostrów Lednicki point out that within the main strongholds there were workshops manufacturing artefacts of artistic craftsmanship upon the order of the rulers.

Ornaments which survived in archaeological materials allow for saying that their manufacturers made use of various methods, from very simple ones, consisting in cutting shapes from metal sheets, to those requiring special skills, such as filigree and granulation techniques. Manufacturers developed some of these techniques on the basis of their own manufacturing traditions, while others were developed as a result of the adaptation of the skills of West European craftsmen in the 10th and 11th c. This was expressed in a wide use of high quality ornamental techniques, which were perhaps learned from the centres of European artistic craftsmanship of those days.

The forms of ornaments and the way of their deposition in burials, demonstrate that particular stress was put on the decoration of the women's heads and necks, with less attention to the hands. On the other hand, men only sporadically wore rings and necklaces or chains, which underlined their social status. A particular variety of forms can be seen in the ornaments of women's temples. Such ornaments were attached to headgear—maidens' headbands or veils in the case of married women. Some ornaments are typical for the entire West Slavonic territory and they are remarkable for their long time of use, with special reference to temple rings. Others were manufactured for a relatively short period of time and their use was limited to certain areas.

Jewellery worn in the territory of Central-Eastern Europe fulfilled numerous aesthetic, social and symbolic functions. It completed the dress of that time; it not only decorated clothing but also reflected its local nature. Furthermore, it underlined the pertinence to a given social group and one's position in it. It also demonstrated one's age and personal attitudes concerning the sphere of beliefs. As to its artistic level, this jewellery was only slightly inferior to the ornaments manufactured in the main cultural centres of Early Medieval Europe. This especially concerns jewellery made and worn in the 10th and 11th c.

[AL:GŻ]